

Szívvel és alázattal 140 éve született Dr. Polgár Sándor (1876–1944)

SCHMIDT Dávid

Nyugat-magyarországi Egyetem, Növényteni és Természetvédelmi Intézet, 9400 Sopron, Bajcsy-Zsilinszky u. 4.;
schmidt.david@nyme.hu

Dr. Sándor Polgár was born 140 years ago

Abstract – Dr. Sándor Polgár was the most outstanding botanist of Győr county (NW Hungary). He provided important results in floristic studies, phytogeography, taxonomy and in the research of alien plants. „Győr megye flórája” („Flora of Győr county”), published in 1941, was one of the most important monography in his period. He is the author of the rare, hybridogenous species *Ornithogalum ×degenianum*, known only from Hungary. His private herbarium was one of the biggest in Hungary with more than 20,000 specimens. As a teacher he taught geography and nature studies in his home town Győr between 1900 and 1935. Because of his Jewish origin, he was a victim of the holocaust in 1944.

Keywords: flora of Győr county, floristic studies, herbarium, history of Hungarian botany, Hungary, *Ornithogalum ×degenianum*, teacher

Összefoglaló – Dr. Polgár Sándor Győr megye legjelentősebb botanikusa volt. Munkásságának kiemelkedőbb eredményeit a florisztika, növényföldrajz, taxonómia, valamint az adventív flóra kutatása területén érte el. 1941-ben megjelent életműve, a Győrmegye flórája korának egyik legmodernebb monográfiája volt, amely napjainkban is sokat idézett alapmű. Felismerte és leírta hazánk egyik legritkább sárma-faját, az *Ornithogalum ×degenianum*-ot. Intenzív herbáriumi gyűjtő tevékenységet folytatott, gyűjtött lapjainak száma több, mint húszezer. Győri főreáliskolai tanárként 35 éven át tanított, ahol gyakorlatias módszereivel, tárgyszeretével generációkban formálta ki a természet iránt érzett felelősséget.

Kulcsszavak: florisztika, Degen-sárma, Győr megye flórája, herbárium, magyar botanikatörténet, tanár

„Egész életemben mindig igazmondó voltam, ürességeket sohase dicsértem fel,
még ha az célszerű is lett volna a saját érdekemben”
[Polgár Sándor önvallomása; ZÓLYOMI (1988) nyomán]

Botanikus körökben Polgár Sándort legtöbbször a hazánkból kipusztult nyári füzértkeres (*Spiranthes aestivalis* (Poir.) Rich.) első hazai megtalálójaként (POLGÁR 1936b), a Degen-sárma (*Ornithogalum ×degenianum* Polgár) leírójaként (POLGÁR 1928) emlegetik, de gyakran hangoznak el érdemei a hazai adventív flóra kutatása, valamint a Kisalföld flórájának megismerése kapcsán is. Emberi jellemvonásait, stílusát, érdeklődését, tanári pályáját ugyanakkor mindezidáig csak három rövidebb visszaemlékezés keretében ábrázolták (BOROS 1955, GRÁBICS 1984, ZÓLYOMI 1988). Emlékének ápolása, érdemeinek és erényeinek jellemzése, tudományos eredményeinek bemutatása az utókor feladata. Jelen írás Polgár Sándor nemes alakját idézi fel, amihez szakirodalmi forrásokon túl az iskolai értesítők adatai, személyes közlések, valamint eddig nem publikált fényképek is hozzájárulnak.

Diákévek és pályaválasztás

Polgár Sándor 1876. december 13-án született Győrött, zsidó család második fiúgyermekeként. Édesapja Pollák Farkas (1818–1902) győri kereskedő, édesanyja, Teller Katalin (1856–1934) komáromi származású volt. Öccse, Polgár Győző (1883–1944) ügyvédként doktorált, testvérével együtt a holokauszt áldozata lett. Az ő fia, Polgár Dénes (1912–2009, Polgár Sándor unokaöccse) Pulitzer-díjas televíziós újságíró volt.

Szülei a kiegyezést követően válaszütt elé kerülő győri zsidóság túlnyomó többségével együtt az emancipációt, a polgári egyenjogúságot választották, fiaikat értelmiségi pályára szánták. Gyermeküket a városban legjobbnak tartott főgimnáziumba, az akkorra már (többek között) Czuczor Gergely és Rómer Flóris működése révén híressé és népszerűvé vált Szent Benedek-rend Győri Főgymnasiumába írták be.

A 19. század utolsó két évtizedében jelentős fejlődésnek induló közoktatás az iskoláknak is szabadabb tantervek kidolgozására adott lehetőséget. Önképzőkörök kezdtek tevékenykedni, amelyekben kidomborodott egy-egy tanár egyénisége és munkája. Bíráló bizottsági tagként a tanuló Polgár Sándor is részt vett ebben a munkában. Nyolcadikosként pályaművet adott be „*A szegényekért*” című versével, feltűnést azonban sem ezzel, sem eredményeivel nem keltett. Inspiráló lehetett a felsős diákok számára, hogy a pályázatokat a nagy tekintélyű idős tudós, Jedlik Ányos (1800–1895) írta ki. Jedliken kívül nagy hatású tanára volt az iskola igazgatója, Acsay Ferenc (1854–1912) (GRÁBICS 1984). A főgimnázium 1894/1895-ös tanév végi kimutatása szerint a középiskolai érettségi vizsgákat Polgár Sándor általában jó eredménnyel zárta, de német, latin és görög nyelvekből valamint természetrajzból jelesre vizsgázott.

A hagyományos klasszikus műveltség megszerzését követően 1895 őszén a Budapesti Tudományegyetem Bölcsészkarán kezdte meg felsőfokú tanulmányait. Pályaválasztásának alakulását minden bizonnyal jelentősen meghatározta, hogy hamarosan a botanika professzorának, Mágócsy-Dietz Sándornak (1855–1945) segédasszisztense lett. Ekkor került kapcsolatba Degen Árpáddal, aki 1897-től az egyetem magántanára volt (LENGYEL 1936). Egyetemi időszakáról alig tudunk valamit, rendszeressé váló növénygyűjtései azonban elmélyülő botanikai szenvedélyéről árulkodnak. Természetrajz-vegytan-földrajz szaktárgyakból szerzett tanári oklevelét 1900-ban vette át.

Harmincöt év a Főreálban

A pályakezdő tanárjelöltet egy megüresedő álláshely várta a Győri Állami Főreáliskolában (ma: Révai Miklós Gimnázium). Budaker G. Károlyt, a természetrajz és földrajz addigi tanárát egy év győri működés után a Sopron vármegyei Felső-Lövőbe hívták gimnáziumi igazgatónak, az ő helyére került 1900. december 4-én – helyettes tanári minőségben – az ekkor 24 éves Polgár Sándor. Első évében mindjárt osztályt is kapott, diákjait már ősszel kivitte a természetbe növénygyűjtés céljából.

Két tanév múltán, 1903-ban tette közzé az iskola értesítőjében kezdeti természettudományos búvárkódásainak összegzését „*Győr vidékének vízi és vízparti edényes növényzete*” címmel, amelyből a növényélettani és florisztikai ismeretek mellett már képet kaphatunk a szerző bontakozó tanári jelleméről (POLGÁR 1903). 1903-ban ideiglenes reálgimnáziumi tanári kinevezést kapott, majd a három próbaév leteltével az 1905/1906-os tanévtől véglegesítették rendes tanári állásában. Szaktárgyai gondozása mellett rábízták a természetrajzi, a kémiai és a történelmi-földrajzi szertárak őrzését, ezen kívül az iskolai kirándulások rendszeres szervezője és pénztárosa lett, az Értesítőben pedig sokszor krónikása is.

1. ábra. Polgár Sándor (a bal oldalon) tanárként, tanítványaival (1920) (a győri Révai Miklós Gimnázium Könyvtárának fényképparchívuma)
Fig. 1. Sándor Polgár (on the left) as a teacher among his students in 1920
 (Archive of library of Révai High School, Győr)

2. ábra. Polgár Sándor terepen (1930-as évek) (Menzl Anna – Zürich – gyűjteménye)
Fig. 2. Sándor Polgár in the field in 1930s
 (Archive of Anna Menzl – Zürich, Switzerland)

Első tanári évtizede alatt az ország távoli vidékeire (például Al-Duna vidék, Magas-Tátra) és Európa számos országába (például Svájc, Görögország, Kréta szigete, Németország) tett tanulmányi kirándulást (PRISZTER 1955). 1906 nyarán az észak-németországi Helgoland biológiai állomásán állattani és szövettani kutatásokat végzett. Tapasztalatairól „*A tenger élete*” című előadássorozatában számolt be diákközönségének az iskola zsúfolásig megtelt tornacsarnokában (ANONYM 1907). Egy másik, napilapban közreadott népszerűsítő cikkében a városi iskolai növénykert létesítésének ügyét igyekezett előmozdítani, szükségességét kifejezni. Sajnálatos módon ezt a törekvését pályafutása alatt nem tudta megvalósítani.

A legnagyobb örömet számára a rövidebb iskolai kirándulások jelentették. Vallotta, hogy szaktárgyait tantermi keretek között tanítani csak halvány tükre a kirándulásokon átadható természetrajzi ismeretanyag. Az iskolai értesítők többé-kevésbé rendszeres összegzői alapján minden általa tanított osztálynak ősszel és tavasszal néhány órás vagy fél napos sétákat szervezett Győr környékére: Bácsán a homoki flórát, a győrszigeti Tákóban réti és mocsári növényzetet, Kismegyeren a szikes rétek flóráját tanulmányozták. Vegytan órákon Győr gyáraiba tettek kirándulásokat (például vagongyár, gázgyár, szeszgyár), amelyeken mindig szakvezetésről is gondoskodott. Néha nagyobb, fél- vagy egész napos utakra is vállalkoztak, így Gönyűre hajóval utaztak, a Sokorót és a Cuha-völgyet vonattal közelítették meg (gyakran a hajnali 3:50-kor induló járattal!). A nehéz gazdasági körülmények dacára – rendszerint a nyolcadikosok érettségi vizsgái alatt – gondosan előkészített többnapos osztálykirándulásokat is szerveztek. Az előtanulmányokról, találkozók megszervezéséről gondoskodó vezető tanár több ízben Polgár Sándor. Szabatosan megjelölt céllal, az ország egy-

egy nagyobb tájegységének kulturális, történelmi, és természettudományos megismerésére törekedve kelt útra tanítványaival Nyugat-Magyarország tájaira (1926), Bécsbe (1927), Miskolcra (1928), Budapestre (1930), vagy Pécs vidékére (1932).

3. ábra. Iskolai kirándulás diákokkal a Macskalik-hegyen (Pannonhalmi-dombság, 1908). A kép előterében Polgár tanár úr. (A győri Révai Miklós Gimnázium Könyvtárának fényképtárája)

Fig. 3. Sándor Polgár (in foreground) on a field trip in 1908 near Pannonhalma (W Hungary) (Archive of library of Révai High School, Győr)

Diákjainak a természettudományok iránti érdeklődését tudományos elhivatottságával, lankadatlan tantárgyszeretetével, ösztönzésen alapuló, bátorító, de szerény fellépésével segítette felkelteni. Tanítványa, az atyai szeretettel támogatott, későbbi akadémikus Zólyomi Bálint így emlékezett vissza első találkozásukra: *„Kinek van vasúti kedvezményes igazolványa? – kérdezte Polgár Sándor tanár úr a szeptemberi kezdő növénytanóráján. Többen jelentkeztünk, édesapám után nekem is volt. A Fertő-tóhoz kellene kimenni egy feladat elvégzésére – folytatta tanárunk – a Jávorka Sándortól ott felfedezett tengerparti szittyót (Juncus maritimus) kellene begyűjteni a Magyar Nemzeti Múzeum Exsiccata-ja számára. Tengerparti növény nálunk? Ez izgalmas dolog. Felcsillant a szemem, és Polgár tanár úr észrevette, engem választott segítségül. Megváltotta a jegyemet, és a Győr-Ebenfurti vasút fapados 2. osztályán 1923. szeptember 9-én kosaras-batyús asszonyok között ülve, végig Eszterházáig (ma Fertőd) mesélt nekem Jávorkáról, a magyar flóra nagy kutatójáról, továbbá a Fertő-tóról, a parti szikésekről.”* (ZÓLYOMI 1988). Nem sokkal később a fellelkesült diák (17 évesen) a Nemzeti Múzeum Növénytárában látogatta meg Jávorkát, aki *„második tanítómestere”* lett (EGYED 1986). Polgár tanár úr őszinte lelkesedése pedig egyre jobban átragadt a tanítványra. Rajztanár kollégája, Herritz Oszkár sértődötten vette tudomásul, hogy legkiválóbb növendékét *„elcsábították”,* és ezt válogatott szemrehányások formájában adta tanártársa tudtára (ZÓLYOMI 1988). Zólyominak egy rajzverseny alkalmával személyesen Klebelsberg Kunó gratulált, és lelkére kötötte, hogy

iratkozzon be a Képzőművészeti Akadémiára (FEKETE 1988). Zólyomi számára azonban a botanika jelentette az életre szóló hivatást.

Polgár Sándor földrajzot, természettudományokat és vegytant oktatott, heti óraszámában 16–18 volt. Az első világháború idején – a fiatalabb tanárok bevonulása miatt – azonban heti 24 órát kellett vállalnia. 1908–1911 között az akkor alapított Győri Magyar Királyi Állami Felsőbb Leányiskolában (ma: Kazinczy Ferenc Gimnázium) is tanított természettudományokat, 1915-ben a Győri Fiú Felső Kereskedelmi Iskola (ma: Baross Gábor Közgazdasági Szakgimnázium) tanára (BICZÓ 2013). Az 1910-es évektől új rendkívüli tárgyakat, a fizikai- majd az ifjúsági természettudományi gyakorlatokat indítottak el, mindkettőt Polgár Sándor vezette. Az őszi kirándulásokon begyűjtött mintákat preparálták, boncolták, mikroszkópos morfológiai vizsgálatoknak vetették alá, metszeteket készítettek. A mondást, miszerint „*a tanuló lelkesedése a tanáréból táplálkozik*”, igazolták a szaktanári jelentésekben felbukkanó későbbi tudósok nevei, így a vegyészmérnök Zechmeister László (1889–1972) vagy a fizikus Winter Ernő (1897–1971). A világháború kitörésével azonban a rendkívüli tárgyak megszűntek, az iskolára is mostoha évek köszöntöttek. 1915–1916-ban a Hadsegélyező Hivatal számára gyógynövénygyűjtési akciót szervezett Polgár Sándor. 1918 tavaszán elmaradtak az érettségi vizsgák, fűtési nehézségek, valamint vörheny- és spanyolnátha-járvány miatt több ízben egymásfél hónapra leállt a tanítás. Kényszerű szünet után az 1920/1921-es tanévtől kezdődtek meg újra a természettudományi kirándulások, szervezett keretek közötti bővebb ismeretátadás pedig az 1920-as évek második felétől vált ismét lehetségessé. Az önképzőköri pályázatok kiírásának bevezetése Polgár tanár úr gyakorlatias tanítási módszereinek kedvezett, tanulói ennek keretében egy-egy természettudományi kirándulás élményeit is feldolgozhatták. 1920 után – az elcsatolt országrészekből érkező menekültek miatt – a tanári karban létszámtöbblet alakult ki, így ekkor néhány évig 14-re csökkent a heti óraszám.

Nagyobb nyilvánosság előtti fellépéseivel a tanulók lelkesedését finomította, vagy a győri polgárság figyelmének felkeltése volt a célja. Rendszeresen ő szólt az ifjúsághoz a Madarak és Fák napján, népszerű előadásokat tartott városszerte több kultúregylet és szabadegyetem felkérésére. Alkalmanként jelentek meg írásai a *Győri Hírlapban* is.

Tanári hivatásához szervesen kapcsolódott az „*Ifjúság és élet*” címmel 1925 decemberében megindított országos diákfolyóiratban vállalt szerepe. A lap kezdő számaiban sorra jelentek meg a rá jellemző tudományos, ám világos és közérthető stílusban írott rövid, kémiai-élettani tárgyú cikkei. Képes volt rávilágítani a látszólagos apróságok csodálatosságára, ez jellemző például „*A Marcalon*” címmel megjelent, iskolai csónaktúráról szóló, két részes írására. „*A Nap melegen sütött, megkívántuk a fürdést, melyre egy tisztább hely csalogatóan hívott. Mikor azonban nagy mohón a vízbe vetettük magunkat, meglepve úgy éreztük, mintha tövisek közt lubickolnánk. Kiderült, hogy észrevétlenül egy víz alatti sűrűségbe kerültünk. A tuskék a Najas marina hínárnövény leveleit szegélyezték. Csak kissé karcolták ugyan bőrünket, de ugyan ki várt volna ilyesmit a víz alatt? Úgy látszott, mintha a növény üvegéből volna, átlátszó és oly törékeny volt, hogy alig tudtunk belőle ép példányt szerezni.*” (POLGÁR 1925).

Ösztönzésére a következő években diákjai is szerzőkké léptek elő, így a lap első diákszerzője a nyolcadikos Zólyomi Bálint lett, akinek díjnyertes dolgozata „*A győri homokpuszták növényzete*” címmel jelent meg (ZÓLYOMI 1927). A diáklap népszerűsége nyomán 1933-ban „*A növények élete*” címmel kiadott ifjúsági természettudományos sorozat első kötetének szerkesztői közé egyetlen vidéki szerzőként került be Polgár Sándor.

Tanári pályájának alkonyán – az utókorra gondolva – több évtizeden át alkalmazott természettudományi gyakorlati módszereinek összefoglalására is szentelt időt. Tanártársainak szóló fő mondanivalója: az ismeretbővítés és a tudományos kutatás sikerének a testi-lelki harmónia az alapja. „*Az együttes, szabadabb érintkezés olyan tanulók között, akik különben távolabb állanak egymástól, előmozdítja a társas érzést, a barátságot. Ilyenkor az ifjabbak*

jobban feltárják lelküket, és a lélekbúvárnak sok alkalma nyílik az ifjú lélek sajátosságainak kipuhatólására.” – állapította meg sok éven át vezetett kirándulásai alapján (POLGÁR 1934).

Három és fél évtized szolgálat után, az 1934/1935-ös tanév végén búcsúzott el az iskolai katedrától. Utolsó éveiben egészségtanból és vegytanból ingyenórákat is adott (az Értesítők szerint ő adta a legtöbbet). Diákjai és tanártársai az iskolai évváró értekezleten búcsúztatták el, hivatalosan 1935. augusztus 1-ével nyugdíjazták.

A hangyszorgalmú kutató

Polgár Sándor felébredő vonzódását a botanika iránt kezdetben emelkedő számú herbáriumi gyűjtései jelzik. A Budapesti Egyetem bölcsészkarának hallgatójaként már sok gyűjtőúton vett részt, amelyek 19 éves korától kezdve rendszeressé váltak. Tavasszal és ősszel főként a budai hegyekben (Gellérthegy, Hárshegy), a tanszünetekben otthon, Győr környékén gyűjtött. Fiatalkori dokumentumok hiányában csak feltételezhető, hogy Degen Árpád és Mágócsy-Dietz Sándor mellett érdeklődésének hivatástudattá formálásában a Magyar Nemzeti Múzeum Növénytárának működése, elsősorban az akkori igazgató, Filarszky Nándor szakmai tevékenysége is szerepet játszhatott. Első jelentős felfedezésének a *Matricaria discoidea* megtalálását tartják, amelyet 1896. július 4-én gyűjtött Győrött (POLGÁR 1912b). Az addig hazánkból csak két ízben észlelt gyomnövény felfedezéséről Borbás Vince is tudomást szerzett, és hivatkozott rá (BORBÁS 1898).

A még népszerűsítő stílusban megírt, de korszerű külföldi ismereteket feldolgozó első publikációjában már jelentős terepi tapasztalatokról tett tanúbizonyságot (POLGÁR 1903). Győr környékének vizes élőhelyeit részletes élőhelyleírásokkal és fajismertetésekkel színesítve mutatta be, amelyek előrevetítik későbbi precíz, rendkívüli gondossággal összeállított szakcikkeinek legfőbb jellemvonását. Kutatásait már (a vizes élőhelyeket jelentősen beszűkítő) Rába-szabályozás (1888) után végezte, de így is gazdag mocsári vegetációról számolt be. Cikkében több olyan fajt (például *Carex flava*-t, *Schoenoplectus triquetra*-t) is említ, amelyeket az ő kutatásait követően senki sem talált meg Győr környékén.

A vizek után Győr egy másik botanikailag érdekes területe, a homokpuszták tanulmányozásába fogott, mert – ahogyan írta – „itt mutatkozik az igazi magyar flóra”. Helgolandi tapasztalatait is felhasználva a magyar szakirodalomban elsőként mutatta be a meszes és mészből szegény homok flórája közötti különbségek okait. Az elsők között ültette át hazai viszonyokra a Nyugat-Európában széles körben kibontakozó friss növényföldrajzi-vegetációkutatási eredményeket, így a homokpusztákat FLAHAULT & SCHRÖTER (1910) nyomán asszociációk és „formációk” szintjén értékelte. Felhívta a figyelmet homokpusztáink különleges értékeinek pusztulására, egyúttal javaslatot fogalmazott meg természetvédelmi oltalom alá helyezésükre (POLGÁR 1912a, FÖLDVÁRY 1934).

A korábbiaknál is korszerűbb felfogást és bátor állásfoglalásokat tartalmaz első igazán nagy műve, amellyel kilépett az országos szakközönség elé: a „Győrmegye növényföldrajza” (POLGÁR 1912b). Monografikus igényességgel összeállított munkájának erényei között említhető, hogy a feldolgozott terület növényföldrajzi jellemvonásait igyekezett tágabb összefüggésben bemutatni, és ehhez sok növényfajt említ alátámasztásul. BORBÁS (1886) véleményével ellentétben a pontusi flóra határvonalát BECK (1905) leírása nyomán jóval nyugatabbra helyezte. Rengeteg terepmunkát sejtetnek a formációk (mai értelemezésben vegetációs egységek) jellemzéséhez fűzött florisztikai adatai. Ezek közül kiemelendő például a *Menyanthes trifoliata*, *Myricaria germanica*, *Plantago tenuiflora*, *Suaeda pannonica*, *Stratiotes aloides* megtalálása. Az utókor számára nagy dokumentációs értékkel bír a megművelt területek botanikai jellemzése is. A „falvak melletti homokos parlag-helyek főnövénye”-ként említett *Marrubium vulgare*, vagy a „dűlő-utak mellett nagy mennyiségben” megjelenő *Euclidium syriacum* a Kisalföld területéről az utóbbi 60 évben eltűnt a botanikusok szeme elől. Munkáját „folytatás következik” megjegyzéssel zárta le, de ekkor még maga sem

hihette, hogy erre közel 30 évet kell várni. Későbbi flóraművének előszavában olvashatjuk, hogy 1912-ben jóakarató támogatója, Degen Árpád javaslatára állt el a részletes enumeráció közlésétől, aki még további érdekességek megtalálását jósolta számára (POLGÁR 1941).

A „félbe hagyott” monográfia után az 1910-es évektől fő érdeklődési és kutatási területét az egyre érdekesebb győri adventívflóra jelentette. Herbáriumának gyűjtési helyeiből megállapítható, hogy tudatosan kereste fel Győr megye általa még be nem járt részeit. Ebből az időből említhető például a *Sisymbrium polymorphum* egyedüli kislalföldi lelőhelyének felfedezése (1913), a Tét környéki homokpuszták (*Aira elegantissima*, *Galium divaricatum*), vagy a Pannonhalmi-dombság néhány növényritkaságának megelése. Egy-egy ígéretes terület flórájának megismeréséért több alkalommal távolabbi vidékekre is tett kutatóutakat, amelyekből jelentős eredmények születtek. 1926-ban az általa addig személyesen nem ismert Vas megyei szaktársával, Gáyer Gyulával feldolgozták az ugyanebben az évben egymástól függetlenül (a Hanságban és Tapolcán) megtalált *Allium suaveolens* hazai előfordulását (GÁYER & POLGÁR 1926).

Kiváló megfigyelőkészségének jó példája az 1927 tavaszán a Bakonyalján, Pápakovácsi környékén felfedezett ismeretlen sárma-faj. Figyelemre méltó, hogy önálló megfigyelését a legendásan éles szemű Boros Ádámmal (továbbá Kálovics Rezsővel és Pénzes Antallal) közös kiránduláson tette, és megállapította, hogy az ismert fajoktól feltűnően különböző növényről van szó. Behatóbb összehasonlító morfológiai vizsgálatokat követően növényét Degen Árpádról, *Ornithogalum Degenianum* Polgár néven tudományra új, különálló fajként írta le (POLGÁR 1928), ezt egy későbbi cikkében már az *Ornithogalum umbellatum* és *O. boucheanum* hibridjének valószínűsítette (POLGÁR 1936a).¹

A 30-as évektől botanikai célú túráinak egyre gyakoribb célpontja lett az iskolai kirándulások során is rendszeresen felkeresett Bakony, különösen azt követően, hogy a hegységben két alhavasi növényfajt is megtaláltak (Rédl Rezső 1928-ban a *Primula auricula*-t, Jávorka Sándor 1930-ban az *Allium victorialis*-t). Várakozásaiban nem csalatkozott, mert 1931-ben a Tobán-hegy kiugró sziklapárkányán megtalálta a medvefűl kankalin második bakonyi termőhelyét (POLGÁR 1933). Az ő érdemei közé tartozik olyan jelentős növényfajok első megtalálása a hegységben, mint a *Calamagrostis varia*, az *Euphorbia dulcis*, vagy a *Dactylorhiza viridis*. Kitáiból óta először mutatta ki a *Serratula lycopifolia*-t az országból. Újabb bakonyi publikációjában a sokat járt Cuha-völgy vegetációjával foglalkozott részletesen (POLGÁR 1935a). Megtalálta az *Epipogium aphyllum* akkori első hazai lelőhelyét a Gerendavágásnál, tucatnyi új elemmel bővítette a Bakony flóráját (például *Carex umbrosa*, *Cerastium sylvaticum*, *Hypericum maculatum*, *Luzula pallescens*) (BAUER *et al.* 2013). A Bakony vizsgált vegetációs egységeinek feldolgozására a legkorszerűbb közép-európai rendszert, Braun–Blanquet klasszikus osztályozási rendszerét (Braun–Blanquet-módszer) az elsők között alkalmazta Magyarországon (POLGÁR 1933, 1935a).

Nem volt számára érdektelen, kerülendő élőhely. Már 1912-ben megjegyezte, hogy „*falvak utcáin, házak, kerítések mellett, hol gyakori az organikus szenny, trágya, különösen buja a ruderalis flóra*” (POLGÁR 1912b). Ennek bizonyítéka, hogy 1935 júliusában egy nádorvárosi téglagyár felhagyott agyaggödrében talált rá a hazánkból korábban nem ismert ritka orchidea, a nyári füzértkerics (*Spiranthes aestivalis*) öt egyedére.² Felfedezését az 1936. február 13-án tartott előadásában jelentette be (POLGÁR 1936b). A különleges társulásviszonyokkal

¹ A Kislalföldön, a Bakony-vidéken és a Balaton-felvidéken elterjedt növény taxonómiai önállóságát nyugat-európai kutatók vitatják, jelenleg is elismert státusza állandósult hibrid (MOLNÁR V. 2003).

² A Hlatky–Schlichter-féle téglagyár anyaggyerő gödre a mai Adyvárosi lakótelep szélén, a Körkemence utca és a Barátság park között volt. Az agyag kitermelésének felhagyását követően az 1940-es évektől hulladéklerakóként kezdték használni, majd tereprendezeit és feltöltést követően 1968-tól itt épült fel az adyvárosi lakótelep első üteme. Ma már semmi nem emlékeztet a nyári füzértkerics egykori lelőhelyére.

rendelkező gödörben megtalálta az azóta a Kisalföldről eltűnt *Hippophaë rhamnoides*, *Juncus alpinoarticulatus* és *Schoenus nigricans* egyedeit is (POLGÁR 1937).

Nyugdíjazását (1935) követően idejét immár teljes mértékben a kutatásnak szentelhette. Kiterjesztette figyelmét a kriptogámok (algák, mohák, zuzmók) és az infraszpecifikus taxonok megfigyelésére is. Néhány év alatt elmélyült tudásra tett szert a mohák terén, és 1940-ben egy hazánkra új mohafajt (*Tortula velenovskyi*) gyűjtött be a ravazdi Likas-horog löszfaláról. A határozást végző Boros Ádámmal közös cikkben számoltak be a moha előfordulásáról (BOROS & POLGÁR 1941).

Rendszeresen járt a Magyar Nemzeti Múzeum Növénytárába, ahol készülő teljes flóraművének befejezésén munkálkodott. Minden formát, változatot, alakot igyekezett a legapróbb részletig feldolgozni. A teljesség igényét szem előtt tartva szinte valamennyi kritikus taxoncsoport hazai (sőt, néhány esetben külföldi) specialistáját felkérte gyűjtéseinek revideálására. Életművét mintegy ötvennyi intenzív kutatómunkával és szakirodalmi búvárkodással fejezte be 1941-ben. Messzemenőig tisztelt jóakarójának és mecénásának 30 évvel korábbi javaslata még visszacseng a monográfia előszavában: „*Degen Árpádnak igaza volt! ... Mégis, most 40 évi botanizálás után közzé akarom tenni az eddigi ismereteket...*” (POLGÁR 1941) – állítja a maga szerény, alázatos hozzáállásával. A szaktársai által is nagy érdeklődéssel várt (RÉDL 1942) „*Győrmege flórája*” számos tekintetben úttörő jelentőségű alkotás. Az adatközlés korszerűen, növényföldrajzi és tájöldrajzi alapokra helyezve történt, ezért a felsorolt adatok az utókor számára is jól használhatók, a mai napig az egyik leggyakrabban idézett hazai flóramű. Újszerű, és hasonlóan részletes a növények pontos előfordulási körülményeinek és gyakoriságának feltüntetése, ami nagyban elősegíti a későbbi kutatók számára az akkori és az aktuális flóra összevethetőségét (MAYER 1941). Az Enumerációban 1347 edényes növényfaj kapott sorszámot, ez kiegészült még a kipusztultnak és/vagy tévesnek ítélt fajokkal, számos nem meghonosodott adventívvel, továbbá az algák, mohák, zuzmók és gombák felsorolásával. A korábban említettekén kívül számos növényfajnak található meg az első és mindmáig egyetlen kisalföldi adata, például *Calamagrostis pseudophragmites*, *Herniaria incana*, *Minuartia viscosa*, *Pholiurus pannonicus*, *Potamogeton trichoides*, *Silene borysthenica*, *Turgenia latifolia*, *Utricularia minor*. Életrajzírója, Boros Ádám joggal állapíthatta meg később, hogy „*életműve a legalaposabb növénytan monográfia, amit magyar földről valaha is leírtak*” (BOROS 1955). A flóramű kiadását követően még egy előadást tartott 1941. november 13-án a Növénytani Szakosztályban, aminek a következő évben jelent meg az írott változata. Szakmai munkássága 1942-ben zárult le.

Herbárium

Polgár Sándor a 20. század első felének egyik legtermékenyebb növénygyűjtője volt. Sajat gyűjtéseinek legnagyobb része még életében a debreceni Tisza István Tudományegyetem Növénytani Intézetének Herbáriumába került (POLGÁR 1941, Soó 1972), ahol a közelmúltban történt feldolgozás (TAKÁCS *et al.* 2014) alapján 5254 lapja található. A Debreceni Tudományegyetem Növénytani Tanszékéről a második világháború és Soó Rezső kolozsvári professzorsága alatt a Kolozsvári Tudományegyetemre került mintegy 30 ezer herbáriumi lap között hasonló arányban található Polgár Sándor által gyűjtött példányok, azaz az ottani lapjainak száma is lehet néhány ezer (Takács A. *ex litt.*). Ennél is nagyobb számú, – mintegy 15 ezerre tehető – lap található a Magyar Természettudományi Múzeum Növénytárának Herbarium Carpato-Pannonicum gyűjteményében (Barina Z. *ex litt.*). Az ELTE Fűvészkertjének gyűjteményében 172 (NÓTÁRI K. *ex litt.*), a szegedi Móra Ferenc Múzeumban CSONGOR (1960) feldolgozása nyomán 27 Polgár-lapot ismerünk. Cserekapcsolatai révén Európa számos országának herbáriumába is kerültek Polgár-lapok, főként az általa részletesen kutatott nemzetségekből.

4. ábra. Az osztrák tárniccska 1932. augusztus 26-án, Tárkány határában gyűjtött herbáriumi lapja a Debreceni Egyetem herbáriumában (DE)

Fig. 4. Herbarium sheet and label of *Gentianella austriaca* collected by Sándor Polgár, on 26th August 1932 near Tárkány (W Hungary) (DE)

Herbáriumi céduláinak sajátos jellemzője a részletgazdagság. Az alapadatokon túl rendszerint egyéb alaktani megfigyeléseket is felírt, problémás nemzetségeknél nem ritkán egész füzetlapnyi információt mellékel. Egy-egy lapra általában annyi növényt ragasztott fel, amennyi ráfért, így – mai szemmel némileg meghökkentő módon – ritka, védett fajokból is előfordul 10–15, néha 20 példány egy lapon (például *Ophrys sphegodes*). Az ismert legkésőbbi dátumozású herbáriumi lapja 1942. június 13-áról származik (*Solanum probstianum*, BP).

Családja, kapcsolatai és tragikus halála

Harmincegy évesen, 1907. október 23-án nősült meg. Felesége Csillag Margit, okleveles polgári iskolai tanárnő, aki élete végéig hűséges társa volt. Három gyermekük közül a középső (Imre) fiatalon meghalt. Az elsőszülött Erzsébet (Menzl Györgyné, született 1909-ben) ugyancsak természetrajzból szerzett tanári oklevelet Budapesten (1932). Az 1916-ban született Ferenc a „főreálba” járt, így édesapja tanára volt a középiskolában. Ferenc az iskolai értesítők alapján kitűnő és szorgalmas tanuló volt, érettségét követően orvosi pályára lépett.

A Polgár család Győrött a Bisinger sétány 4. számú polgári bérház második emeletén lakott. Innen alig néhány perc sétára volt az iskola és a belváros, valamint a kirándulások során gyakran felkeresett vasúti főpályaudvar. Lakása nyitva állt a barátok előtt. A diák Zólyomi Bálintot is gyakran itt tanította órák után. A hálás tanítvány eleinte ábrák megrajzolásával, majd múzeumi segédőrként szakmai kapcsolatai révén viszonzta tanítómestere önzetlenségét. Zólyomi segítette elő Soó Rezsővel (1903–1980), a hazai növényesztudológia megteremtőjével való személyes kapcsolatát is, így az 1930-as években könnyebben hozzájuthatott a modern szakirodalmakhoz (ZÓLYOMI 1988).

Degen Árpádról (1866–1934), aki a *Magyar Botanikai Lapok* szerkesztőjeként lehetőséget biztosított eredményeinek közlésére, mindvégig mint tiszteletre méltó támogatójáról emlékezett meg. Őszinte tiszteletének jeléül róla nevezte el a Bakonyalján megtalált új sárma-fajt.

Jávorka Sándor (1883–1961) az utolsó években készségesen segítette növénytári kutatómunkáját, akit mély tisztelettel emlegetett tanítványai előtt, mint a „*magyar flóra nagy kutatóját*”.

Boros Ádámmal (1900–1973) való kapcsolatának kialakulása annak útinaplóiból (BOROS 1915–1971) követhető nyomon. 1918-tól kezdve több terepnapot töltöttek együtt Győr környékén, később ő segített neki a mohagyűjtések meghatározásában. Florisztikai szemléletük, herbáriumgyűjtő szenvedélyük és nézeteik hasonlósága – a korkülönbség ellenére – szakmai kapcsolatukat hamar barátsággá formálta. Boros Ádám így emlékezett vissza rá: „*Végtelen szerénység jellemezte. Vagyon, földi javak, kitüntetés vagy érvényesülés iránti vágy teljesen hiányzott belőle. Szerette hivatását, a népet, a tudományt, a műveltséget, de eleve lemondott arról, hogy mindebből elismerést, előnyöket húzzon.*”

5. ábra. Különlenyomatra írt ajánlása (1933)
Fig. 5. Signature of Sándor Polgár on an offprint from 1933
 („*To my friend, Honor Szólás, with devoted friendship, Sándor Polgár*”)

Jó kapcsolatokat ápolt a Pannonhalmi Bencés Gimnázium tanáraival. Barátja volt Szólás Honor (1898–1965) természetrajz-kémia szakos tanár és bencés szerzetes, aki a háború után lánya családjával tovább tartotta a baráti kapcsolatot (Menzl A. *ex verb.*).³ Kirándulásain többször útitársa volt a hasonlóan gyakorlatias tanári szemlélettel rendelkező Kálovics Rezső (1890–1942) pannonhalmi bencés, később karmelita szerzetes-tanár.

Baráti kapcsolatai között feltétlenül meg kell említeni az Ambrózy-Migazzi Istvánnal (1869–1933) folytatott intenzív levelezését. A „*virágos gróf*”-ként ismert Ambrózyval 1929 májusában, a Degen-sárma apropóján ismerkedtek meg, az év nyarán (július 23-án) pedig együtt járták be a Jeli Arborétumot. Az ültetésben lehetetlent nem ismerő grófnak Győr megyéből is számos növényt küldött (POLGÁR 1935b). Egnapos Vas megyei látogatását arra is fel szerette volna használni, hogy a régóta áhított személyes megismerkedését Gáyer Gyulával megejtse.

Szorgos kutatómunkával töltött nyugdíjas éveire 1938-tól kezdve egyre fenyegetőbb, sötétebb árnyékot vetettek a nemzetközi és a hazai politikai események. A *numerus clausus*-törvény 1928-as módosítása átmenetileg ugyan ismét helyreállította a magyarországi zsidóság jogállását, az 1938. évi ún. első zsidótörvény már drasztikusan korlátozta a jogaikat. A világháború kitörése okozta félelem, és a vele párhuzamosan Európa-szerte kibontakozó zsidóellenes cselekmények mellett egyre nyomasztóbb közhangulatban kellett Polgár Sándornak életművén dolgoznia. Az 1941-es év már az üldöztetések jegyében telt, ezért különösen figyelemre méltó, hogy munkája az akkori idők közepette is „*Győr sz. kir. város és a Kir. M. Természettudományos Társulat együttes, áldozatkész és hathatós támogatásával*” jelent meg (POLGÁR 1941). Fiát, az orvosként alig néhány éve praktizáló Ferencet 1942-ben munkaszolgálatosként a Don-vidéki frontra hurcolták, ahol tisztázatlan körülmények között vesztette életét (BOROS 1955, Menzl A. *ex verb.*). Lánya, Erzsébet ekkor már Szegeden élt férjével, így a Polgár házaspár egyedül élte meg a tragédiát, valamint a nap-nap után fokozódó megaláztatásokat és bántalmakat. A mentesítésre még a szörnyű események előtt kísérletet tettek botanikus szaktársai, de a közoktatásügyi miniszterhez benyújtott kérvény a zűrzavaros helyzetben nem érte el célját (BOROS 1955, ZÓLYOMI 1988). A német megszállástól (1944. március) a deportálásig tartó utolsó három hónapjukról írásos dokumentum nem maradt fenn, sorsuk minden bizonnyal a többi győri zsidó honfitársukhoz hasonlóan alakult. 1944 májusában az összeírt házakból a győrszigeti gettóba költöztették a város zsidó lakosságát, mintegy 5000 főt. NAGY (2010) alapján Polgárék Bisinger sétány 4. alatti lakása is szerepelt a listán. Alig egy hónappal később, miután a gettóban módszeresen elrabolták értékeiket és kifosztották, június 7-én és 8-án a kiürített gyárvárosi barakkokba meneteltették őket. Itt mindössze néhány napot tartózkodtak, majd június 11-én és 14-én két vasúti szerelvénybe zsúfolva elindították őket Auschwitz-Birkenau felé (NAGY 2010). Polgár Sándor és felesége itt haltak meg, nem sokkal a megérkezésüket követően.

„*Tragikus sorsa legyen elretentő példa a jövő számára, hogy olyan gyűlölet és elvakultság, mely 1944-ben annyi sorstársával együtt Polgár Sándort is elpusztította, soha ne alacsonyíthassa le az embert.*” (BOROS 1955)

Emlékezete, szakmai hagyatéka

Polgár Sándor eltűnését és megrázó halálát elsőként a *Botanikai Közlemények* adta röviden hírül (BOROS 1945). Munkásságáról csak tíz évvel halálát követően, a vészterhes idők lassú feledésbe merülésével jelent meg az első összefoglalás. Boros Ádám, aki 25 éven át élvezte barátságát, nagyságához méltó tisztelettel és szeretettel, mély fájdalommal írta meg

³ Ide kívánczók botanikatörténeti érdeklődésűek, hogy Szólás Honor az 1940-es években a gimnazista Csapody István biológiatanára volt Sopronban. Csapody később botanikusi pályájának elindítójaként emlékezett vissza rá (CSAPODY 2010).

nekrológját (BOROS 1955). Iskolájának jubileumi 200. évkönyvében volt tanítványa, Zólyomi Bálint diákkori emlékeinek és későbbi levélváltásaik felidézésével emlékezett vissza rá (ZÓLYOMI 1988). Grábics Frigyes, Győr neves helytörténésze a 20. század elejének társadalmi-szellemi életébe ágyazottan mutatta be a pedagógus Polgár Sándor életét (GRÁBICS 1984). Ezekon kívül rövid életrajzok jelentek meg KOVÁTS (2002), SCHMIDT (2011), BAUER *et al.* (2013) és TAKÁCS *et al.* (2015) tollából. Győrben a Zsidó Menház Múzeumban 2014-ben nyílt állandó kiállításon tabló mutatja be életét. Születése 140. évfordulója alkalmából egy-egy előadás keretében került bemutatásra élete és szakmai munkássága (SCHMIDT 2016), valamint Debrecenben őrzött herbáriuma (TAKÁCS & SCHMIDT 2016).

Gazdag szakkönyvtárának sorsáról Csapody István írt visszaemlékezést (CSAPODY 2010). Csapody 1955–1956-ban másfél évet töltött a soproni Növényzeti Tanszéken, ez alatt értesült egy győri antikvár aukcióról, ahol meglepetésére Polgár szakkönyvtárára bukkant. A vásárlás körülményeiről némileg ellentmondásosak az információk, annyi azonban tény, hogy a vétel 1955. július 14-én megtörtént, és a Soproni Egyetem Központi Könyvtárának gyarapodási naplója szerint 1955. július 27-én 17 tételt vételeztek be (2017 Ft értékben). Az aláírásával és lapszéli megjegyzésekkel ellátott folyóiratok és könyvek ma részben a jogutód intézmény (Nyugat-magyarországi Egyetem) Központi Könyvtárában, részben a Növényzeti és Természetvédelmi Intézet Könyvtárában található.

Összegzés

„Akinek csak kis érzéke van a növényvilág szépsége iránt, ismételten ki-kirándul az árvaleányhajás vagy *Corispermum* mezőkre vagy a szomszédos nyárfaerdőcskébe, hol minden egyes kirándulás egy-egy új érdekességgel jutalmazza fáradságát.” E mondat jól tükrözi Polgár Sándor lelkületét, és választott tudományához fűződő viszonyát. Megértően, nyitott szívvel állt diákjai előtt, akikben a természet szeretetét gyakorlatias tanítási módszereivel növelte. Botanikus kutatóként igazi tudós jellem volt, szakmai munkáit rendkívüli szorgalommal és alaposággal rendszerezte és tette közzé.

Polgár Sándorról elnevezett taxonok

Amaranthus ×polgarianus Priszter & Kárpáti in *Ind. Horti Bot. Univ. Budapest* 7: 119. (1949)
Oenothera ×polgari Rostański in *Acta Botanica Hungarica* 12 (3–4): 337–349. (1966)
Rosa scabrata Crép. var. *ovifera* Borb. f. *Polgariana* Degen in *Bot. Közlem.* 39: 91. (1942)
Salix ×polgarii Soó in *Magyar Növényvilág Rendszertani és Növényföldrajzi Kézikönyve I.*: 833. (1951)
Sorbus polgariana Cs. Németh in *Acta Botanica Hungarica* 54 (1): 131–144. (2012)

Polgár Sándor által leírt taxonok

Althaea officinalis L. var. *pseudarmeniaca* Polgár in *Bot. Közlem.* 38: 291. (1941)
Amaranthus albus L. f. *umbrosus* Polgár in *Bot. Közlem.* 38: 258. (1941)
Asparagus officinalis L. var. *pseudotenuifolius* Polgár in *Bot. Közlem.* 38: 245. (1941)
Carex nitida f. *ellipsoidea* Polgár in *Bot. Közlem.* 35: 274. (1938)
Chenopodium murale L. f. *reniforme* Polgár in *Magyar Botanikai Lapok* 32: 73. (1933)
Descurainia appendiculata (Gris.) Schulz var. *schulzei* Polgár in *Magyar Botanikai Lapok* 25: 123. (1926)
Grietiola officinalis L. f. *arundinetorum* Polgár in *Bot. Közlem.* 38: 316. (1941)
Juncus compressus mutatio *jaurinensis* Polgár in *Bot. Közlem.* 35: 275. (1938)
Kickxia elatine (L.) Dum. var. *ehastata* Polgár in *Bot. Közlem.* 38: 315. (1941)

- Ornithogalum ×degenianum* Polgár in *Magyar Botanikai Lapok* 27: 20. (1928, publ. 1929)
Ranunculus sceleratus f. *sphaerocephalus* Polgár in *Bot. Közlem.* 38: 267. (1941)
Salix ×gayeri Polgár (*S. purpurea* × *triandra* × *viminalis*) in *Bot. Közlem.* 38: 250. (1941)
Solanum adventitium Polgár in *Magyar Botanikai Lapok* 24: 18–22. (1925)
Solanum allanii Polgár in *Trans. & Proc. Roy. Soc. New Zealand* 69: 278 (1940)
Solanum burbankii Bitter var. *glabrescens* Polgár ex Probst in *Mitt. Naturf. Ges. Solothurn* 8: 72. (1928)
Solanum dillenianum Polgár in *Acta Horti Gothoburgensis* 13: 281 (1939)
Solanum pachystylum Polgár in *Trans. & Proc. Roy. Soc. New Zealand* 69: 278 (1940)
Solanum probstianum Polgár in *Mitt. Naturf. Ges. Solothurn* 12: 30 (1938)

Polgár Sándor növénytani közleményeinek jegyzéke
 BOROS (1955) összeállításának pontosításával és kiegészítésével

Szakmai tanulmányok

- POLGÁR S. (1903): Győr vidékének vízi és vízparti edényes növényzete. – *A Győri Állami Főreáliskola értesítője az 1902/1903. tanévről*: pp. 4–33.
 POLGÁR S. (1912): A győrmegyei homokpuszták növényélete. – *A Győri Állami Főreáliskola 1911/12. évi értesítője*: pp. 1–41.
 POLGÁR S. (1912): Győrmegye növényföldrajza. – *Magyar Botanikai Lapok* 11: 308–338.
 POLGÁR S. (1913): Az *Amaranthus vulgatissimus* Spegazzini magyarországi előfordulása. – *Magyar Botanikai Lapok* 12: 225
 POLGÁR S. (1914): Újabb adatok Győr adventivus és ruderalis flórájához. – *Magyar Botanikai Lapok* 13: 60–69.
 POLGÁR S. (1915): Az *Amaranthus crispus* (Lesp. et Thév.) N. Terrac. újabb magyarországi termőhelyei. – *Magyar Botanikai Lapok* 14: 277–278.
 POLGÁR S. (1918): Neue Beiträge zur Adventivflora von Győr (Westungarn) II. – *Magyar Botanikai Lapok* 17: 27–41.
 POLGÁR S. (1923): Az *Amaranthus blitoides* S. Watson magyarországi előfordulása. – *Magyar Botanikai Lapok* 22: 120–121.
 POLGÁR S. (1925): Neue Beiträge zur Adventivflora von Győr (Westungarn) III. – *Magyar Botanikai Lapok* 24: 15–23.
 POLGÁR S. (1926): Eine neue adventive Pflanze aus Győr. – *Magyar Botanikai Lapok* 25: 123–124.
 POLGÁR S. (1926): *Solanum*-tanulmányok. – *Botanikai Közlemények* 23: 30–43.
 POLGÁR S. (1927): A *Veronica peregrina* L. magyarországi előfordulása. (Öntös Dunasziget tavaszi flórája.) – *Magyar Botanikai Lapok* 26: 50–53.
 POLGÁR S. (1928): Egy új hazai *Ornithogalum*-faj. (*O. Degenianum* POLGÁR). – *Magyar Botanikai Lapok* 27: 19–25.
 POLGÁR S. (1933): Neue Beiträge zur Adventivflora von Győr (Westungarn) IV. – *Magyar Botanikai Lapok* 32: 71–77.
 POLGÁR S. (1933): A bakonyi Tobánhegy vegetációja. – *Botanikai Közlemények* 30: 32–47.
 POLGÁR S. (1935): A Cuhavölgy növényzeti viszonyai. – *Győri Szemle* 6: 149–160.
 POLGÁR S. (1936a): Egy magyar *Ornithogalum*-faj. – *Kertészeti Szemle* 8: 114–115.
 POLGÁR S. (1936b): Újabb adatok a magyar flórához. – *Botanikai Közlemények* 33: 222.
 POLGÁR S. (1937): Új talaj befüvesedésének érdekes esete. – *Botanikai Közlemények* 34: 15–26.
 POLGÁR S. (1938): Pótlások és javítások az "Új talaj befüvesedésének érdekes esete" c. cikkemhez (Botan. Közl. 1937. XXXIV., 15–26. old.). – *Botanikai Közlemények* 35: 321.
 POLGÁR S. (1938): Győr környékének néhány érdekesebb növényéről. – *Botanikai Közlemények* 35: 273–278.
 POLGÁR S. (1940): *Solanum Dillenianum*. – *Acta Horti Gotoburgensis* 13–14: 281–288.
 POLGÁR S. (1940): Appendix. In: H.H. Allan: Notes on New Zealand Floristic Botany, No. 7. – *Trans. Roy. Soc., New Zealand* 69: 278–281.
 POLGÁR S. (1941): Győrmegye flórája. Flora Comitatus Jaurinensis. – *Botanikai Közlemények* 38: 201–352.

- POLGÁR S. (1942): Adatok Magyarország rózsafiórájához. – *Botanikai Közlemények* 39: 91–92.
 BOROS Á. & POLGÁR S. (1941): A *Tortula velenovskyi* Magyarországon. – *Botanikai Közlemények* 38: 126–130.
 GÁYER Gy. & POLGÁR S. (1926): Az *Allium suaveolens* Jacq. magyarországi előfordulása. – *Magyar Botanikai Lapok* 24: 109–111.

Ismeretterjesztő cikkek, ismertetések, nekrológok

- POLGÁR S. (1907): Városi iskolai növénykert. – *Győri Hirlap* 51(55): 1. (1907. március 7.)
 POLGÁR S. (1913): Dr. Kovács Zoltán (1871-1912). – *A Győri Állami Főreáliskola 1911/1912. évi értesítője*. 3–8. p.
 POLGÁR S. (1917): Pro Patria. Dr. Szőgyi László (1883-1915). – *A Győri Állami Főreáliskola 1916/1917. évi értesítője*. 7–10. p.
 POLGÁR S. (1925): A Marcalon. – *Iffúság és élet* 1: 49–51. & 73–76.
 POLGÁR S. (1926): A tanuló kémiai műhelyéből. – *Iffúság és élet* 1: 194–197.
 POLGÁR S. (1927): A legkisebb laboratórium. – *Iffúság és élet* 2: 159–161.
 POLGÁR S. (1927): Kísérletek a vöröskáposztával. – *Iffúság és élet* 2: 27–28.
 POLGÁR S. (1928): A növények zöld színanyaga. – *Iffúság és élet* 3: 183–184.
 POLGÁR S. (1928): Betekintés egy valódi keményítőgyárba. – *Iffúság és élet* 3: 263–265.
 POLGÁR S. (1928): A cukor képződése a növényekben. – *Iffúság és élet* 3: 274–276.
 POLGÁR S. (1928): A nádcukor. – *Iffúság és élet* 3: 314–316.
 POLGÁR S. (1928): Dr. Faragó Márton (1876-1928). – *A Győri Állami Főreáliskola 1927/1928. évi értesítője*. 6–8 p.
 POLGÁR S. (1929): Kréta szigete. – *Iffúság és élet* 4: 134–139.
 POLGÁR S. (1929): Kísérletek egy szódavizes palackkal. – *Iffúság és élet* 4: 194–197.
 POLGÁR S. (1929): Még valami a széndioxidról. – *Iffúság és élet* 4: 302–304.
 POLGÁR S. (1929): Hollós Gyula (1849-1929). – *A Győri Állami Főreáliskola 1928/1929. évi értesítője*. 6–9. p.
 POLGÁR S. (1930): A cukor sorsa az ember szervezetében. – *Iffúság és élet* 5: 119–122.
 POLGÁR S. (1930): Különös fogyasztók. – *Iffúság és élet* 5: 412–416.
 POLGÁR S. (1930): Dr. Lasz Samu. – *A Győri Állami Főreáliskola 1929/1930. évi értesítője*. 8. p.
 POLGÁR S. (1931): Az agave. – *Iffúság és élet* 6: 123–124.
 POLGÁR S. (1932): A sárgarépa festékanyaga. – *Iffúság és élet* 7: 222–224.
 POLGÁR S. (1933): A városi parkok és botanikus kertek a növénytan szolgálatában. – *A Győri Állami Főreáliskola 1932/33. évi értesítője*: 10–13.
 HORVÁTH K., POLGÁR S. & VARGHA Gy. (1933): *A növények élete. Megfigyelések és kísérletek* I. kötet. – Magyar Földrajzi Társaság, 95 pp.
 POLGÁR S. (1934): Egy világhírű kertész: Gróf Ambrózy-Migazzi István emlékezete. – *Győri Hirlap*, 1933. szeptember 5.
 POLGÁR S. (1934): Az élet utat tör magának. – *Iffúság és élet* 9: 69–72. & 89–92.
 POLGÁR S. (1934): Természetrাজي helyi kirándulások módszertana. – *A Győri Állami Főreáliskola 1933/34. évi értesítője*: 12–17.
 POLGÁR S. (1935): Megemlékezés gróf Ambrózy-Migazzi Istvánról. – *Vasi Szemle* 2: 1–27. (Helyreigazítás: *Vasi Szemle* 2: p. 206; Kiegészítések: pp. 410–411.)
 POLGÁR S. (1937): Jávorka „Magyar Flóra kis határozója” új kiadása (ismertetés). – *Győri Hirlap* 81 (85).

Köszönetnyilvánítás

Ezúton szeretném megköszönni Polgár Sándor unokájának, Menzl Annának (Anni néni), hogy a személyes beszélgetések alkalmával mesélt családjának történetéről, valamint hogy a családi fényképeket megosztotta velem. Köszönöm Pinke Gyulának, hogy kutatásaim kezdetén megismertette velem Polgár Sándor műveit. A MTM Növénytarában Barina Zoltán, a MTM Tudománytörténeti Gyűjteményében Sebestyén Réka, a győri Zsidó Menház Múzeumban Spitzer Olga segítette munkámat. Takács Attilának a DE Herbárium adatbázisának kutathatóságáért, Nótári Krisztinának az ELTE Fűvészkertjének herbáriumával kapcsolatos in-

formációkért tartozom köszönettel. Köszönöm Galgóczi Katalin (Győr), Némáné Kovács Éva (Győr), Tompáné Székely Zsófia (Sopron) és Hanusz Orsolya (Szombathely) könyvtárosok segítőkészségét, valamint Bartha Dénesnek és Vinczi Rékának a kéziratához fűzött észrevételeit.

Idézett irodalom

- A Győri Állami Főreáliskola Értesítői (Az 1900/1901. tanévtől az 1935/1936. tanévig, 35 kötet).
 ANONYM (1907): A tenger élete. – *Győri Hírlap*, 1907. március 20.
 BAUER N., ILOSVAY Gy. & KENYERES Z. (szerk.) (2013): *A Balaton és a Bakony-vidék természetrajzának kutatói és ismertetői*. – Magyar Természettudományi Múzeum, Budapest, 308 pp.
 BECK G.R. (1893): Flora von Niederösterreich. I. Theil. – *Österreichische Botanische Zeitschrift* 41: 21–29.
 BICZÓ Z. (2013): Életrajzi lexikon a győri leánygimnázium tanáiról: 1908-1950. – Kazinczy Ferenc Gimnázium, Győr.
 BORBÁS V. (1886): *A magyar homokpuszták növényzete meg a homokkötés*. – A szerző kiadása, Budapest, 116 pp.
 BORBÁS V. (1898): A sugártalan szépkű (*Matricaria discoidea* DC.) hazánkban. – *Természettudományi Közöny* 30: 444–446.
 BOROS Á. (1915–1971): *Florisztikai jegyzetek*. – Kézirat, Magyar Természettudományi Múzeum, Budapest.
 BOROS Á. (1945): Szakosztályi ügyek. – *Botanikai Közlemények* 42: 26–32.
 BOROS Á. (1955): Polgár Sándor emlékezete. – *Botanikai Közlemények* 46: 21–24.
 BOROS Á. & POLGÁR S. (1941): A *Tortula velenovskyi* Magyarországon. – *Botanikai Közlemények* 38: 126–130.
 CSAPODY I. (2010): Polgár Sándor és könyvtára. In: CSAPODY I.: *Pályám emlékezete*. I. kötet. – Pytheas, Budapest, pp. 289–290.
 CSONGOR Gy. (1960): A szegedi Móra Ferenc Múzeum Herbárium. – *Móra Ferenc Múzeum évkönyve 1958–1959*: 197–221.
 EGYED L. (1986): „Érdekes az is, amit más csinál.” Zólyomi Bálint – Jávorka Sándorról és Soó Rezsőről. Vallomások tudósokról. – *Magyar Tudomány* 93: 807–812.
 FEKETE G. (1998): A vegetációkutató. In: JAKUCS P., FEKETE G., JÁRAINÉ KOMLÓDI M., SOMOGYI S. & KÉRI M.: Zólyomi Bálint (1908-1997). – *Magyar Tudomány* 105 (1): 4–11.
 FLAHAULT C. & SCHRÖTER C. (1910): Phytogeographische Nomenklatur. – *Berichte und Vorschläge Berichterstatter der Kommission für phytogeographische Nomenklatur*. III. Congrès international de Botanique Bruxelles, Zürich, pp. 14–22.
 FÖLDVÁRY M. (1934): Felsődnántúli természeti emlékek. – *Erdészeti Lapok* 73 (10): 821–841.
 GÁYER Gy. & POLGÁR S. (1926): Az *Allium suaveolens* Jacq. magyarországi előfordulása. – *Magyar Botanikai Lapok* 24: 109–111.
 GRÁBICS F. (1984): Régi győri pedagógusok: Polgár Sándor (1876–1944). – *Hogyan?* 1984 (2): 28–32.
 KOVÁTS D. (2002): Polgár Sándor (szócikk). – In: BODÓ S. & VIGA Gy. (szerk.): *Magyar Múzeumi Arcképcsarnok*. Pulszky Társaság–Tarsoly Kiadó, Budapest, p. 710.
 LENGYEL G. (1936): Degen Árpád emlékezete. – *Botanikai Közlemények* 33: 1–47.
 MAYER Sz. (1941): Polgár Sándor: Győr megye flórája. Bp., 1941. – *Győri Szemle* 11: 214–215.
 MOLNÁR V. A. (2003): *Növényritkaságok a Kárpát-medencében. Rejtőzködő kincseink*. – Debreceni Egyetem, TTK Növénytan Tanszék, WinterFair Kft., Debrecen–Szeged, 232 pp.
 NAGY I. (2010): *Quiritatio. Sikoly. Győri zsidó tragédia 1938–1945*. – Győri zsidó hitközség, 356 pp.
 POLGÁR S. (1903): Győr vidékének vízi és vízparti edényes növényzete. – *A Győri Állami Főreáliskola értesítője az 1902/1903. tanévről*, pp. 4–33.
 POLGÁR S. (1912a): A győrmegyei homokpuszták növényélete. – *A Győri Állami Főreáliskola 1911/12. évi értesítője*, pp. 1–41.
 POLGÁR S. (1912b): Győrmegye növényföldrajza. – *Magyar Botanikai Lapok* 11: 308–338.
 POLGÁR S. (1925): A Marcalon. – *Ifjúság és élet* 1: 49–51. & 73–76.
 POLGÁR S. (1928): Egy új hazai *Ornithogalum*-faj. (*O. Degenianum* Polgár). – *Magyar Botanikai Lapok* 27: 19–25.
 POLGÁR S. (1933): A bakonyi Tobánhegy vegetációja. – *Botanikai Közlemények* 30: 32–47.

- POLGÁR S. (1934): Természetrajzi helyi kirándulások módszertana. – *A Győri Állami Főreáliskola 1933/34. évi értesítője*.
- POLGÁR S. (1935a): A Cuhavölgy növényzeti viszonyai. – *Győri Szemle* 1935: 149–160.
- POLGÁR S. (1935b): Megemlékezés gróf Ambrózy-Migazzi Istvánról. – *Vasi Szemle* 2: 1–27.
- POLGÁR S. (1936a): Egy magyar *Ornithogalum*-faj. – *Kertészeti Szemle* 8: 114–115.
- POLGÁR S. (1936b): Újabb adatok a magyar flórához. – *Botanikai Közlemények* 33: 222.
- POLGÁR S. (1937): Új talaj befűvesedésének érdekes esete. – *Botanikai Közlemények* 34: 15–26.
- POLGÁR S. (1941): Győrmegye flórája. Flora Comitatus Jaurinensis. – *Botanikai Közlemények* 38: 201–352.
- PRISZTER SZ. (1955): Ausländische Forschungstätigkeiten der ungarischer Botaniker. – *Acta Botanica Hungarica* 1: 267–300.
- RÉDL R. (1942): Polgár Sándor dr.: Győrmegye flórája. Különlenyomat a Botanikai Közlemények 1941. évi XXXVIII. kötetének 5–6. füzetéből. 152 oldal. – *Vasi Szemle* 9 (1–2): 80.
- SCHMIDT D. (2011): Mérlegen Győr természetes növényzeti öröksége: a kislétföldi megyeszékhely botanikai értékei. – *VII. Magyar Természetvédelmi Biológiai Konferencia, Debrecen, 2011. november 3-6. Program és absztraktkötete*. p. 157.
- SCHMIDT D. (2016): 140 éve született Dr. Polgár Sándor. – *Magyar Biológiai Társaság, Botanikai Szakosztály, 1472. szakülés*, Budapest, 2016. március 21.
- SOÓ R. (1972): Növénygyűjtéseim, 1917–1968. – *Botanikai Közlemények* 59 (3): 211–214.
- TAKÁCS A., NAGY T., FEKETE R., LOVAS-KISS Á., LJUBKA T., LÓKI V., LISZTES-SZABÓ ZS. & MOLNÁR V. A. (2014): A Debreceni Egyetem Herbárium (DE) I: A „Soó Rezső Herbárium”. – *Kitaibelia* 19 (1): 142–155.
- TAKÁCS A. & SCHMIDT D. (2016): Polgár Sándor herbárium. Áttekintés a tudós-tanár születésének 140. évfordulója alkalmából. – *Magyar Biológiai Társaság, Botanikai Szakosztály, 1472. szakülés*, Budapest, 2016. március 21.
- TAKÁCS G., KENYERES Z., SZINETÁR CS., KOVÁCS É., DANKOVICS R., SZÉL Gy. & SCHMIDT D. (2015): A Kislétföldi meszes homokpuszta természettudományos kutatásának története. – In: TAKÁCS G. & SZINETÁR CS. (szerk.): *A kislétföldi meszes homokpuszta katonai használatú területeinek élővilága*. – *Rence* 1: 39–54.
- ZÓLYOMI B. (1927): A győri homokpuszták növényzete. – *Ifjúság és Élet* 2 (20): 305–308.
- ZÓLYOMI B. (1988): Dr. Polgár Sándor (1876-1944). – *Révai Miklós Gimnázium 200. jubileumi évkönyve*. pp. 97–99.

Beérkezett / received: 2016. 10. 09. Elfogadva / accepted: 2016. 10. 26.